

Синюк О. В.

УДК: 343.95 : 343.543

к.ю.н., доцент кафедри кримінально права та правосуддя
юридичного факультету ЗНУ

Філаретов Д. В.

головний спеціаліст Рожницької державної адміністрації
Волинської області

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ПРО СЕКСУАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ: ПОРЯДОК ПРИЗНАЧЕННЯ, ОСНОВНІ МЕТОДИ ТА ОЦІНКА СЛІДЧИМ ЕКСПЕРТНИХ ВИСНОВКІВ

Судово-психологічна експертиза являє собою дослідження, що проводиться компетентною особою - експертом - на основі спеціальних пізнань у галузі психології з метою отримання висновку що після відповідної його перевірки й оцінки слідчим або судом буде доказом по кримінальній справі.

Перше звернення до використання судово-психологічної експертизи у юридичній практиці відноситься до 1883 р. і пов'язане із розслідуванням зґвалтування, до потерпілою була відома актриса, а звинувачення висувалося одному з московських нотаріусів. Звернення до подібного роду свідченням було передусім спрямовано на встановлення об'єктивних оцінок психічних проявів людини.

У подальшому юридичні екскурси до проблем психології мали науковий характер і відображали необхідність вирішення правових питань на підставі даних аналізу людської психіки та її проявів у різних кримінально-офарбованих ситуаціях. Важливі дослідження в цій галузі належали Л. Владимірському, Я. Канторовичу, В. Внужову, А. Брусиковському та іншим. Значний внесок у розвиток вітчизняної судово-психологічної експертизи надали також В. Коновалова, М. Коченов, А. Ратінов, А. Дулов, М. Костецький, В. Норм, Ю. Грошевий та ін. У працях згаданих авторів не тільки наводиться визначення предмета та

методів судово-психологічної експертизи, функції експерта, але й розглядаються проблеми, що відносяться до підставам призначення такої експертизи, меж питань, компетенції експертів, умовам проведення комплексних експертиз та багатьом іншим важливим аспектам.

Перед розглядом питань щодо об'єкту та предмету окремо зазначимо, що у нашій країні до цього часу не створені спеціалізовані експертні установи, де б повноцінно функціонували відділення з судово-психологічних експертних досліджень. У зв'язку з цим при виборі експерта слідчі, як і багато років раніше, ще орієнтуються на викладачів відповідних кафедр університетів або фахівців судових відділень психоневрологічних диспансерів.

Отже, визначимо, що об'єктом судово-психологічної експертизи є психічна діяльність здорової людини, тобто психічні прояви особи, що не виходять за межі норми і не викликають сумнівів щодо психічної повноцінності цієї людини. Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту й структури індивідуальної свідомості та поведінки людей у процесі вчинення тих чи інших дій або відображення довікличевих явищ. За допомогою судово-психологічної експертизи існує можливість отримати відомості, що дозволяють зрозуміти й вірно оцінити особливості психічної діяльності осіб,

ктрі, як правило, мають істотне значення вже для висновків правового характеру.

Зокрема, до компетенції судово-психологічної експертизи по кримінальних справах про сексуальні злочини, як правило, ставиться 1) установлення здатності неповнолітніх обвинувачуваних, які мають ознаки відставання в психічному розвитку повністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними; 2) установлення здатності обвинувачуваних, потерпілих і свідків адекватно сприймати обставини, що мають істотне значення для справи, й давати про їх правильні показання; 3) установлення здатності потерпілих по справах про зґвалтування (у тому числі малолітніх і неповнолітніх) правильно розуміти характер і значення зроблених з ними дій і чинити опір; 4) установлення наявності або відсутності у підекспертної особи в момент здійснення сексуального злочину стану афекту й інших патологічних емоційних станів (сильного страху депресії, емоційного стресу фрустрації), які могли істотно вплинути на його свідомість і діяльність; 5) установлення провідних мотивів у поведінці людини й мотивації окремих учинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особистість; 6) установлення індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, здатних істотно вплинути на його поведінку й на формування в нього наміру вчинити сексуальний злочин [1, с. 543-545].

Визначаючи предмет судово-психологічної експертизи, необхідно точно відмежовувати цієї експертизи від судово-психіатричної, про яку фрагментарно ще піде мова надалі. З цього приводу слід наголосити, що компетенція останньої буває настільки широкою, що ускладнює встановлення її меж. Так, судово-психіатрична експертиза досліджує порушення у нервово-психічній сфері, виникнення й розвиток яких пов'язані із уродженням або надбанними відхиленнями психіки (психози, неврози, шизофренія, психопатія і т.п.). Кажучи іншою мовою, підставами для призначення судово-психіатричної експертизи є сумніви слідчого або судді у повноцінності

психіки тієї чи іншої особи, котра притягається до кримінальної відповідальності.

Вивчення ж психічної діяльності у нормі, тобто закономірностей психічної діяльності здорової людини, відноситься до компетенції психолога. Саме за цією ознакою та об'єкту й розмежовують компетенцію експерта-психолога та експерта-психіатра, а відповідно з цим також використовуємо ними методи дослідження. Експерт-психолог не може вирішувати питання психіатрії, рівно як і експерт-психіатр не повинен давати фахові відповіді на питання, що відносяться до закономірностей нормальної психічної діяльності, оскільки не володіє достатніми знаннями й відповідною спеціалізованою підготовкою. Але разом з тим у судово-слідчій практиці доволі часто трапляються випадки (особливо саме по справах розглядаємої категорії!), коли для вирішення складних питань, що відносяться до різноманітних проявів людської психіки необхідно комплексне дослідження, тобто залучення до виконання експертизи психолога і психіатра, на чому аргументовано вже тривалий час наполюють фахівці [2, с. 131].

Таким чином, спираючись на викладене, спробуємо більш-менш лаконічно сформулювати предмет судово-психологічної експертизи по кримінальних справах про сексуальні злочини. Отже, до предмету цієї експертизи відноситься вивчення конкретних процесів, властивостей, станів і механізмів психічної діяльності людини, що мають значення для встановлення істини у кримінальній справі про сексуальний злочин.

Судово-психологічну експертизу має сенс проводити по кримінальних справах про сексуальні злочини при таких обставинах: 1) незвичність, химерність мотивації поведінки обвинуваченого або потерпілого; 2) різка відмінність поведінки вказаних осіб від традиційно характерної відповідній віковій і статевій групі; 3) невідповідність характеру поведінки цілям і мотивам вчиненого; 4) явно несприятливі умови найближчого оточення, в

якому знаходився обвинувачений або потерпілий (особливо неповнолітні особи); 5) різко виражені характерологічні особливості особи (надмірна в'ялість або активність, замкнутість або ейфорія тощо); 6) незвичність поведінки суб'єкта у момент вчинення сексуального злочину химерність у зовнішньому вигляді, міміці, жестикуляції, рухах тіла; 7) дані, що свідчать про акумуляцію емоційного збудження або переживань тощо.

При визначенні компетентності судово-психологічної експертизи слід виходити із сучасного рівня розвитку психологічної науки і усвідомлення юридичною практикою потреби у спеціальному психологічному знанні. У такому випадку до компетенції судово-психологічної експертизи слід віднести встановлення 1) здатності обвинувачених, свідків, потерпілих (з врахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня розумового розвитку) правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати правдиві свідчення; 2) наявності або відсутності у суб'єкта в момент вчинення сексуального злочину фізіологічного афекту (про це ми нижче в цьому параграфі ще поговоримо) або інших емоційних станів, здатних суттєво вплинути на його поведінку; 3) здатності неповнолітніх обвинувачених (як правило, у групових з'ясуваннях), які страждають розумовою відсталістю, що не пов'язана з психічним захворюванням, повністю усвідомлювати обставини і контролювати свої дії; 4) здатності потерпілих правильно сприймати характер і значення дій сексуального злочинця; 5) можливості виникнення психічних станів, що перешкоджають нормальному між статевому спілкуванню; 6) впливу перенесених або наявних психічних і соматичних захворювань і хворобливого стану на індивідуально-психологічні особливості особи, їх прояви у вчиненому сексуальному злочині або свідченнях, що надаються особою із цього приводу.

Судово-психологічна експертиза може встановити психологічні особливості особи, що проявилися у зв'язку з вчиненням

сексуальним злочином, психологічні аспекти самого такого злочину - ставлення особи до вчиненого, його мотиви, цілі, потреби і рівень сексуальних домагань тощо. Але до її компетенції не відноситься висвітлення етичних, філософських, педагогічних, медичних і правових особливостей сексуальних злочинів і сексуальних злочинців.

Таким чином, судово-психологічна експертиза допомагає повніше пізнати особистість обвинувачуваного й мотиви його криміногенного поведіння. За допомогою таких експертиз вдається пояснити не тільки злочинне поведіння обвинувачуваного, але й установити детермінанти передкримінальної поведінки, з'ясувати його психологічну установку й психосексуальні стимули, які спонукали його до злочинного, як правило, агресивної дії.

При призначенні судово-психологічної експертизи перед експертом питання повинні бути сформульовані правильно й коректно. Перед експертом-психологом не можуть бути поставлені питання щодо вірогідності показань допитуваних осіб.

Формулюючи питання, необхідно враховувати наступне: 1) загальний предмет, об'єкти й науково-медичні можливості судово-психологічної експертизи; 2) кримінально-правове, карно-процесуальне й криміналістичне значення фактів, установлюваних за допомогою висновку експертів-психологів; 3) конкретні обставини кримінальної справи, порушеної за фактом вчинення того або іншого сексуального злочину, у яких виникли привід і підстави для призначення судово-психологічної експертизи.

Відзначимо, що основна функція питань, які ставляться на дозвіл експертів, полягає в тому, щоб з максимальною точністю й повнотою розкрити перед ними предмет призначуваної експертизи. Зрозуміло, що вичерпний список питань скласти неможливо або запропонувати стандартну шаблонну заготовку, що була б універсальною шпательною для слідчого, оскільки для цього треба було б проаналізувати все без винятку кримінальні справи про сексуальні злочини різних видів. Тому пропонувані експертам питання по

кожному виді судово-психологічної експертизи (у цьому випадку - варто скласти структурну таблицю по всіх видах сексуальних злочинів) варто розглядати тільки як типові, які мають потребу в уточненні й конкретизації.

У ході призначення й провадження даної експертизи істотну роль грають психологічні взаємини між слідчим і експертом-психологом. У взаєминах цих посадових осіб повинні панувати повага, ділове співробітництво й довіра. Якщо буде потреба слідчий має право вказати експертові на його помилку, наприклад, спроби вирішувати питання правового характеру.

Пізнавальну складність представляє оцінка слідчим висновку такої експертизи. Для того, щоб судити про вірогідність, обґрунтованість і переконливість висновків експерта-психолога, слідчий повинен добре представляти можливості відповідних галузей науки й сутність спеціальних методик [3, с. 418-424].

Відзначимо, що жоден із психологічних методів не гарантує одержання зовсім достовірних даних про особистість злочинця. Важливою й необхідною стороною продуктивного дослідження особистості сексуального злочинця є комбінування даних стандартного й нестандартного досліджень, сполучення експериментальних і неекспериментальних методів вивчення, на чому ми зупинимося нижче.

При проведенні судово-психологічної експертизи використовується комплекс методів. Судово-психологічна експертиза припускає дослідження психіки людини, психологічних механізмів його поведінки. Саме цим обумовлена специфіка методів, що обираються. У кожному конкретному випадку обрання методів дослідження залежить від завдань експертизи й тих питань, які поставлені на дозвіл судового експерта-психолога.

Судово-психологічне дослідження починається з вивчення матеріалів кримінальної справи про той або інший сексуальний злочин. Ретельне вивчення таких матеріалів становить основу для ретроспективного

психологічного аналізу діяльності учасників події. Піддаються вивченню відомості, які втримуються в протоколах слідчих дій, аналізуються показання різних осіб (свідків, потерпілих, обвинувачуваних тощо). Особлива увага необхідно звертати на документи, у яких є інформація про соціально-психологічні особливості особистості підекспертної особи, його поведінки в момент здійснення сексуального злочину відношенні до винного. Крім того, необхідно проаналізувати результати судово-психіатричної експертизи, що повинна бути проведена до судово-психологічної. У цьому зв'язку зупинимося на одному важливому питанні, що може мати істотне значення по кримінальних справах про сексуальних злочини - це судово-психологічна експертиза афекту, що історично є однієї з перших. Насамперед відзначимо, що фізіологічний афект треба відрізнити від патологічного афекту кваліфікація чого входить до компетенції психіатрів, а не психологів.

Фізіологічний афект - це не вихідне за межі норми емоційний стан, що характеризується раптовістю виникнення, великою чинністю й короткочасністю. У юридичній літературі при оцінці фізіологічного афекту основний акцент робиться на встановлення обставин, що провокують виникнення афективної реакції, - сексуального насильства, агресивного нападу ваги образи, відсутності задалегідь обміркованого плану сексуального злочину. Але аналіз цих моментів зачіпає лише зовнішні умови, у яких відбуваються дії, але нічого не говорить про внутрішній стан людини, зокрема, про зміни, які відбуваються в його свідомості.

У психології під афектом розуміється стрімко й емоційний процес, що бурхливо протікає, вибухового характеру, що може дати несподівану свідомому вольовому контролю розрядку в дії. По втримуванню переживань можна виділити афекти радості, страху, гніву, лиха. Найчастіше проводиться судово-психологічна експертиза фізіологічного афекту гніву або страху.

Фізіологічний афект виникає, як

правило, у конфліктні для суб'єкта ситуації, при зустрічах з непереборними перешкодами. Стан афекту може виникнути у відповідь на несподіваний сильний подразник при відсутності в суб'єкта заздалегідь підготовленої програми поведінки. При цьому чинність впливу психосексуального подразника визначається в першу чергу особистісним змістом ситуації, у якій діє така людина. У результаті поступової акумуляції афективних переживань в умовах травматичної обстановки навіть незначний сам по собі привід також може викликати короточасну дезорганізацію поведінки, "афективний вибух". Однак психологічна структура вже виниклого афекту не залежить і не визначається механізмом його виникнення й виражається у зміні свідомості й діяльності суб'єкта.

Відзначимо, що в стані афекту відбувається звуження свідомості: увага концентрується на афективно пофарбованих переживаннях і поданнях, які пов'язані із травматичною ситуацією, зменшується повнота відбиття ситуації, послаблюється критика стосовно власної поведінки. Кінцева мета дії суб'єкта при цьому залишається поза полем його свідомості, усвідомлюються лише найближчі цілі, які можуть знаходитися у безпосередньому зв'язку із сексуальними спонуканнями.

Зазначені зміни свідомості виражаються в порушенні цілеспрямованості поведінки, відсутності адекватного мовного контакту з навколишніми, у руховому порушенні з явищами автоматизму забування деяких елементів подій, пов'язаних з афектогенною ситуацією. Подальший розвиток судово-психологічної експертизи фізіологічного афекту повинне опиратися на більше детальну розробку психологічних критеріїв діагностики цього стану.

У психіатрії патологічний афект розглядається як гострий короточасний психічний розлад, що виникає раптово й характеризується такими особливостями, як 1) швидке потьмарення свідомості, що за структурою повинне бути віднесено до сутінкових

станів; 2) бурхливе рухове порушення з автоматичними діями; 3) повна (або майже повна) наступна амнезія скінених дій. Стан патологічного афекту відрізняється крайньою напруженістю й інтенсивністю переживання, а дії, зроблені в цьому стані, мають велику руйнівну чинність. У більшості випадках спалахів патологічного афекту завершується більш-менш тривалим і глибоким сном. Таким чином, у структурі патологічного афекту можна простежити три класичні фази: 1) фаза стрімкого наростання гострого емоційного переживання; 2) фаза порушеної свідомості з хаотичними, а іноді високдавтороматизованими, але не завжди цілеспрямованими діями, що явно перевищують за інтенсивністю й кількістю практичну необхідність (цю фазу суб'єкт амнезує, тобто забуває повністю); 3) фаза релаксації, що при патологічному афекті являє собою практично відразу наступаючий більш-менш тривалий сон.

Як правило, ґрунтом для виникнення патологічного афекту є масивні органічні шкідливості в анамнезі, які порушують функції головного мозку, наявність глибокої психопатії. Крім того, часто такий афект виникає на тлі вживаних суб'єктом або застосовуваних по психопатологічних або соматичних показаннях алкоголю, наркотиків і фармакологічних препаратів (наприклад, "наркотик для звалтувань").

Таким чином, патологічний афект - це хворобливий стан психіки, і тому воно може бути правильно оцінене й досліджене тільки лікарем-психіатром. При цьому не тільки встановлюється стан патологічного афекту але й вирішується питання про осудність суб'єкта у відношенні вчинених суспільно небезпечних діянь. Особи, які вчинили сексуальні злочини в стані патологічного афекту, судово-психіатричною експертизою визнаються як правило, несамовитими.

Отже, як ми зрозуміли із викладеного вище, особливості фізіологічного афекту, як і патологічного, характеризуються його структурою, інтенсивністю й динамікою. Однак за

зовнішньою подібністю зазначених двох видів афекту знаходяться істотно різні інтимні механізми виникнення й розвитку цих станів [4, с. 396-399]. У відповідності з характеристиками, ютрі обумовлюють психічні прояви у поведінці суб'єкта, що можуть бути визначені як патологічний або фізіологічний афект, й призначається експертиза: у першому випадку - судово-психіатрична, удругому - судово-психологічна.

Але повернемося до розгляду судово-психологічної методології. Отже, проведення судово-психологічної експертизи передбачає використання біографічного методу. Даний метод припускає вивчення підекспертної особи з погляду минулих їм етапів життя, виявлення фактів, які мають психологічне значення. У ході застосування біографічного методу передбачається одержання даних про батьків підекспертної особи, його відносинах уклі родини (з батьками, братами, сестрами), найбільш важливих етапах його життя (характеристика дошкільного, шкільного й періоду дорослості).

Судово-психологічне дослідження припускає використання методу незалежних характеристик з метою одержання об'єктивного подання про психологічні особливості випробовуваного. Вивчаються за матеріалами кримінальної справи характеристики з місця роботи, місця проживання або навчання. Аналізуються відомості, які втримуються в протоколах допиту батьків підекспертного, його друзів, знайомих, товаришів, колег по роботі та інше.

Кожна судово-психологічна експертиза передбачає використання методу бесіди з випробуванням. Мова йде про безпосереднє спілкування судового експерта-психолога з підекспертною особою. Така бесіда повинна проводитися за заздалегідь розробленою програмою, відповідно до вивчених матеріалів кримінальної справи. Бесіда здійснюється за допомогою постановки питань підекспертному. Безпосередність спілкування припускає встановлення психологічного контакту з випробуванням. У цьому плані важливе

значення має повага прав особистості людини, повага його честі й достоїнства, незалежність від інших учасників процесу. Експерт-психолог завжди повинен пам'ятати про презумпцію невинності.

У процесі бесіди з випробуванням важливого значення набуває метод спостереження. Спостереження дозволяє реєструвати реакції на подразники, зміну поведінки в ході бесіди в ході постановки питань, відношення до тих або інших подій, особам, обставинам. За допомогою цього методу можуть бути продіагностовані певні психологічні особливості підекспертного.

Судово-психологічна експертиза по кримінальних справах про сексуальні злочини - це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого має бути психологічний діагноз (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особистості). Щодо цього важливе значення мають психологічні методики (тести). Тести класифікуються по різних підставах: по особливостях використовуваних завдань (тести вербальні й тести практичні), по формах процедури обстеження (тести групові й індивідуальні), по спрямованості (тести інтелекту й тести особистості).

При виконанні судово-психологічних експертиз по сексуальних злочинах використовуються методики дослідження особистості (тест MMPI - Миннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник; тематичний аперцепційний тест - ТАТ); методики дослідження мислення (розповідь за картинкою; методи піктограм; метод виключення та інші); методики дослідження пам'яті (завчання слів; метод опосередкованого запам'ятовування; запам'ятовування десяти чисел і інші); методики дослідження сприйняття форми предметів; дослідження обсягу уваги й інших. Так, наприклад, особистісний опитувальник MMPI виявляє психосоматичні й неврологічні порушення, соціально-ціннісні відносини, психопатичні типи поведінки (фобії, маніакальні й психопатичні стани, агресивні й садистські похилості). З 10 шкал опитувальника для

практики судової експертизи особливо значима шкала 4 (шкала імпульсивності, розроблена для діагностики соціальних відхилень), шкала 6 (що виявляє афективність особистості), шкала 7 (що виявляє рівень тривожності), шкала 8 (що виявляє соціальну відчуженість).

Крім того, існують три адаптованих у російській психології варіанта MMPI (опитувальники Березіна, Мірошніченко, Собчика), що використовуються для діагностики кримінально значимих якостей особистості. У судово-експертних дослідженнях застосовуються також опитувальник Кеттела, що виявляє, за задумом автора, 16 особистісних факторів.

Поряд з опитувальниками у судово-експертній практиці широко використовуються проєктивні методи, що виявляють на модельних ситуаціях різні установки особистості. Одними з найпоширеніших проєктивних діагностичних методів є текст Роршаха й текст Розенцвейга. Більше складний тематичний аперцептивний тест (ТАТ), про яке ми вже вище згадували. А для обстеження психічних аномалій неповнолітніх сексуальних злочинців може бути використаний психохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО), розроблений А. Личко [5]. За допомогою ПДО визначаються акцентуації (крайні варіанти норми) характеру, які спричиняються його уразливістю у відношенні окремих психічних впливів. Відзначають, що є досвід застосування ПДО в практиці судово-психологічної експертизи [6, с. 184-185].

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ:

1. Отже, як нами було відзначено вище, практична психологія може й повинна здійснювати три головні функції: психодіагностику, психопрогностику й психологічне управління. Нажаль, але поки ж у судово-психологічній експертизі, та й у комплексній психолого-психіатричній експертизі реалізована в досить повній мірі тільки психодіагностична функція практичної психології.

2. Оцінка ж соціальної небезпеки тих або інших особливостей психічного стану хворих вимагає ще розробки методів і

критеріїв психологічного прогнозу соціально відхиляється (девіантної) поведінки. Основне значення в рішенні цієї проблеми має оцінка стану особистісної регуляції поведінки. Точне комплексне рішення питання прогнозу в осіб психічною патологією - головна передумова досягнення кінцевої мети практичної психології й судової психіатрії - ефективного редагування поведінкою досліджуваних осіб.

3. При експертній оцінці потерпілих від сексуальних злочинів треба встановлювати наявність або відсутність безпорадного стану потерпілої особи, його здатність давати свідчення та визначити ступінь важкості ушкоджень, що може бути окремим складом злочину. Крім того, існує сенс встановлювати взаємозв'язок між роллю жертви у минулому і подальшою аномальною поведінкою.

4. Судово-психологічна експертиза може призначатися з метою вирішення питань про емоційний та інтелектуальний вплив на певну особу або її мікросередовище - наприклад, у випадках групових зґвалтувань, що вчинені неповнолітніми, - порнофільмів або фільмів жахів, а також у тих випадках, коли експонуються чи розповсюджуються подібні стрічки з елементами сексуальної агресії, садизму та жорстокості.

Перелік використаної літератури:

1. Васильев В. Л. Юридическая психология. - СПб.: "Питер", 2003. - 656 с.
2. Коновалова В. Е. Правовая психология. - Харьков: Консум, 1997. - 160 с.
3. Чифаровский Ю. В. Юридическая психология Учебник. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. - 472 с.
4. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология Учебник. - Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. - 640 с.
5. Личко А. Е. Психология и акцентуация характера у подростков. - Л.: Медицина, 1983. - 256 с.
6. Емилев М. И. Юридическая психология. - М.: НОРМА, 2003. - 517 с.